

REJİ ŞİRKETİ TARİHİ ÜZERİNE BİR KURGU: “VAR OLMAK” ROMANI

Cumali BOZPİNAR¹

Makale Bilgisi

Araştırma Makalesi

DOI: 10.35379/cusosbil.830264

Makale Geçmişi:

Geliş 23.11.2020

Düzeltilme 14.01.2021

Kabul 19.01.2021

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı,

Reji Şirketi,

Var Olmak.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin borçlanması sürecinde devlet, tütün sektörü gelirleri üzerindeki yetkisini kaybetmiştir. Bu gelirler sırasıyla Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi tarafından yönetilmiştir. Reji Şirketi'nin kapitalist bir işletme anlayışıyla faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Bu çalışmada Şinasi İlhan Tarus'un *Var Olmak* adlı romanı incelenmiştir. Şöyle ki romanda Reji Şirketi'yle ilgili olarak yapılan kurgu, iktisat tarihi literatürü çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmada elde edilen temel sonuç, iktisat tarihi literatüründe geçerli kabullere roman kurgusunda yer verildiğidir. Başka bir sonuç tütün kaçakçılığı konusunda Reji Şirketi'nin devletten destek alamadığıdır. Son olarak roman başkışısının Reji Şirketi misyonu ile örtüşmeyen fakat tarihsel gerçeklikle örtüşen yurtsever bir kişilikte olmasıdır. Elde edilen bu sonuçlara göre *Var Olmak* romanının, hem Kurtuluş Savaşı tarihi hem de Reji Şirketi tarihinden birer kesit olarak da okunabileceği kabul edilmelidir.

A FICTION ON THE HISTORY OF THE REGIE COMPANY: THE NOVEL “TO EXIST”

Article Info

Research Article

DOI: 10.35379/cusosbil.830264

Article History:

Received 23.11.2020

Revised 14.01.2021

Accepted 19.01.2021

Keywords:

Ottoman,

Regie Company,

To Exist.

ABSTRACT

During the Ottoman State's borrowing process, the state lost its authority over the revenues of the tobacco sector. These revenues were managed by Düyun-ı Umumiye Administration and the Regie Company, respectively. It is known that the Regie Company operated with a capitalist management approach. In this study, Sinasi İlhan Tarus's novel *To Exist* was examined. That is to say, the fiction made about the Regie Company in the novel is handled within the framework of the economic history literature. The main result obtained in the study is that valid acceptances in the economic history are included in the fiction of the novel. Another result is that the Regie Company could not get support from the state for tobacco smuggling. Finally, the main character of the novel is a patriotic personality that does not coincide with the mission of the Regie Company but coincides with the historical reality. According to these results, it should be accepted that the novel *To Exist* can be read both as a section from the history of the War of Independence and the Regie Company.

¹ Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), cumalispontik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8760-5253.

Alıntılanmak için/ Cite as: Bozpınar, C. (2021), Reji Şirketi Tarihi Üzerine Bir Kurgu: “Var Olmak” Romani, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 30 (1), 150-156.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında 1854 yılında ilk defa dış borç almış ve sonrasında borçlanmaya devam etmiştir. İzleyen süreçte Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Arasında tütün gelirlerinin de bulunduğu bazı devlet gelirlerinin Osmanlı devlet borçlarının ödenmesinde kullanılmak üzere yabancı sermayenin temsilcileri tarafından yönetilmesi için 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu kuruluşu ortaya çıkaran anlaşma 20 Aralık 1881 tarihinde *Muharrem Kararnamesi* adıyla bilinen düzenlemeyle onaylanmıştır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Osmanlı tütün gelirleri iki yıl yönetildikten sonra bu gelirleri yönetmek üzere 27 Mayıs 1883’de *Memalik’i Osmaniye Duhanları Müsterek’ül-menfaa Reji İdaresi* adlı şirket (Reji Şirketi) kurulmuştur. Bu şirket Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonraki 1925 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada Şinasi İlhan Tarus’un 1957 yılında yayımlanan *Var Olmak* romanı üzerinden Osmanlı tütün sektörü ve Reji Şirketi incelenecektir. Çalışma iktisat tarihi dalında olup Osmanlı tütün sektörü ve Reji Şirketi üzerine literatüre, *Var Olmak* romanı özelinde belirtilen görüşlerle sınırlı olarak yer verilecektir.

Çalışmada karşılaştırmalı yöntem ve kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda ağırlığı *Var Olmak* romanında Osmanlı tütün sektörü ve Reji Şirketi’ne ilişkin olduğunu kabul ettiğimiz iktisat tarihi anlatısı ortaya koyulup, bu açıklamalar gerektiğinde iktisat tarihi literatürü başta olmak üzere konu üzerine literatürde yapılmış çalışmalarda belirtilen düşüncelerle karşılaştırılarak değerlendirilecek ve bazı teorik çıkarımlarda bulunulacaktır.

Mondros Mütarekesi Öncesi Dönem Osmanlı Tütün Tarihi: Reji Şirketi ve Biga Sancağı

Var Olmak romanında Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrası dönem anlatılmıştır. Bu nedenle bu alt bölümde mütareke öncesi dönem gelişmeleri genel itibarıyla Reji Şirketi ve Biga kazasında tütün sektörü merkezinde ortaya koyulacaktır. Burada karşılaştırmalı yöntemden yararlanılması amaçlanmaktadır.

XIX. yüzyılda Batı Avrupa’da birikmiş sermaye daha yüksek kâr elde edebileceği bölgelere yani sömürge ve yarı-sömürge ülkelere yönelmiştir. Doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve devlet borçları biçiminde gelişen sermaye ihracı sömürge ve yarı sömürge ülkelerde ham madde kaynakları üzerinde yoğunlaşmıştır (Kurmş, 2007, s. 65). Osmanlı Devleti de önce borçlandırılarak bu sürece dâhil olmuştur.

Osmanlı tütün sektörüyle ilgili olarak Reji Şirketi’nin kuruluşuna varan sürecin, devletin dış borçlanmasıyla başladığı kabul edilebilir. Osmanlı Devleti 75 milyon Frank tutarındaki ilk dış borcu Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında 1854 yılında almıştır. Sonrasında devlet, yeni dış borçlar almaya devam etmiştir (Noviçev, 1979, s. 82). Bu sürecin sonunda Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti gelir kalemlerinin -arasında tütün gelirleri de bulunan- bir kısmının devlet borçlarının ödenmesinin tekrar başlatılmasında kullanılmak üzere yabancı sermayenin temsilcileri tarafından yönetilmesi için 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Yaklaşık dört ay süren müzakerelerden sonra Osmanlı Devleti ile başlarında Osmanlı Bankası’nın bulunduğu alacaklılar arasında anlaşma sağlanmıştır. İmzalanan anlaşma 20 Aralık 1881 tarihinde *Muharrem Kararnamesi* adıyla bilinen düzenlemeyle onaylanmıştır (Noviçev, 1979, s. 86; Blaisdell, 2008, s. 14). Düyun-ı Umumiye İdaresi Osmanlı Devleti’nin kurumsal yapısının içinde fakat büyük ölçüde bağımsız bir birim olmuştur (Blaisdell, 2008, s. 18). Böylece Osmanlı yönetiminden farklı olarak etkin biçimde faaliyette bulunabilmiştir. Öyle ki Ramber (1976)’in muhtelif örneklerini verdiği kısaca bozulmuş Osmanlı bürokratinin tersine Blaisdell (2008, s. 18-9)’e göre dürüst ve etkin çalışmasıyla gerek halk gerek devlet nezdinde “Avrupa mali idaresinin en iyi bir örneği”ni teşkil etmiştir. Bu kapsamda; *öşür*ün zamanında ihaleye çıkarılmasını ve hesapların zamanında kapanmasını sağlarken memurunun ihmalciliği hâlinde taviz vermemiş ve sorunların ivedi çözümü noktasında hızlı bir şekilde Osmanlı yönetimi üzerinde ağırlığını koymuş, bunun yanında personelinin maaşlarını tatminkâr düzeyde olmak üzere zamanında ödeyerek teşkilatında herhangi bir rüşvet ve yolsuzluğun ortaya çıkmasına mahal vermemiştir.

Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Osmanlı tütün gelirleri iki yıl yönetildikten sonra gelirleri yönetmek üzere Osmanlı Devleti, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve ortaklıklar arasında 27 Mayıs 1883’te *Memalik’i Osmaniye Duhanları Müsterek’ül-menfaa Reji İdaresi* (*Societe de la Regie Cointeressee de Tabacs de L’Empire Ottoman*; Reji Şirketi) adlı şirketi kurmuştur (Altun, 1995, s. 15; Blaisdell, 2008, s. 127; Quataert, 2008, s. 219).

Osmanlı toplumunda tütün kullanımının yaygın olduğu kabul edilmektedir. O kadar ki kadınlar ve çocuklar dahi tütün tiryakisidir. Reji Şirketi faaliyete geçtiği yıllarda Osmanlı toplumunda kişi başına tütün tüketim miktarının yılda 937 gr ila 1500 gr arasında olduğu tahmin edilmektedir (Quataert, 1987, s. 25). Osmanlı toplumunda tütün tüketim miktarının 1887 yılında yaklaşık 5,9 milyon kg, 1888’de yaklaşık 6 milyon kg ve 1889 yılında yaklaşık 5,8 milyon kg olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan aynı yıllarda ihracat miktarları

sırasıyla yaklaşık 10,3 milyon kg, 8 milyon kg ve 10,4 milyon kg olarak gerçekleşmiştir (Dığıroğlu, 2007, s. 135). Belirtilen bu iç tüketim miktarlarına kayıtlara girmeyen miktarlar yani kaçakçılık miktarları dâhil değildir. Bu konuda Quataert (1987) şu bilgileri vermektedir:

Kaçakçılık, Reji'ye karşı gösterilen tepkilerin en yaygın olanıydı. Örneğin, 1890'da, Osmanlı uyruğu bir Reji görevlisi, 6 milyon kg'a yaklaşan resmi tütün satışlarının, 12-13 milyon kg hacmindeki yasadışı ticaret yanında pek düşük kaldığını açıklamıştır. 1897 tarihli bir Fransız raporunda, başlıca merkezlerde yetiştirilen tütünün 'hemen hemen tamamı'nın –aslında yüzde 70 ilâ 85'inin- Reji tescilinden geçtiği belirtiliyor. Diğer bölgelerde, üretilen tütünün yarısı kadarı tescil ediliyordu. 1891 yılında Karasu'da üretilen tütünün dörtte bir ilâ yarısının denetimden kaçırıldığı iddia ediliyor. Başka bir kaynağa göre ise, 1896'da Reji'nin toplam tütün satışı 8 milyon kg iken, kaçak tütün satışları 10 milyon kg'dı. 1900 yılında, Sivas Vilayeti'nde tütünün yüzde 60'ı Reji'den kaçırılıyor, İzmit'te ise nüfusun yine yüzde 60 kadarının kaçak tütün içtiği bildiriliyordu. (s. 29)

Tütün sektörüyle ilgili olarak yukarıda anlatılanlar Biga sancağı için de geçerli olmuştur.

Osmanlı devlet yönetiminde sancak merkezi olan Biga kazasıyla aynı adla anılan Biga'nın sınırları Marmara Denizi'ne, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kesimine ve Ege Denizi'ne uzanmaktadır (Öztürk, 2016, s. 208). İdari taksimat içerisinde Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti içerisinde yer alan Biga sancağı Biga, Balya, Çan, Ezine-Bazari, Lapseki ve Çatal-Bergos (Burgaz) kazalarından oluşmuştur (Öztürk, 2016, s. 208-9). Ege Denizi ve Marmara Denizi ile kıyısının olmasına bağlı olarak sancak tarih boyunca ticarete bağlı olarak ekonomik yönden önemli bir gelişme göstermiştir. Bu özelliği aynı zamanda, aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, kaçakçılığın önemli bir sorun olarak yer almasını da gündeme getirmiştir (Öztürk, 2016, s. 209).

XIX. yüzyılda Biga sancağında eşkıyalığın yaygın olduğu ve devletin bunun önüne geçemediği görülmektedir. Başka bir deyişle XIX. yüzyılda Biga sancağında eşkıyalık kurumsallaşmış bir durumdadır. Mutasarrıflığa gönderilen 14 Ekim 1837 tarihli bir belgede; Saruhan sancağından bazı kişilerin Biga sancağının Balya kazasında bulunan Araplı Aşireti'nden Hacı Pehlivanoglu Halil ve karısını öldürüp 6 evi de tahrip ettiklerinden faillerin bulunup haklarında gerekli muamelenin yapılması emredilmiştir. 1883 yılı Mayıs ve Haziran aylarına ait iki belgeden; Biga'da eşkıyalık yapan Muhsin b. Osman'ın çıkan çatışmada ölü ele geçirildiğinin Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan eşkıyalığın münferit niteliğinin ötesine geçerek kitlesel hâle geldiği de görülmektedir: Sancağın merkezi Biga kazası ve çevresinde eşkıyalığın artması üzerine özellikle kırsal kesimde ahalinin zor durumda olduklarından bahisle askerî kuvvetin arttırılması gerektiği Biga mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti ve Umum Jandarma Kumandanlığı'na 17 Temmuz 1885 tarihinde bildirilmiştir (Öztürk, 2016, s. 219).

Diğer taraftan bu dönemde Biga sancağında kaçakçılığın, silahlı bir nitelik taşımaya bağlı olarak eşkıyalık kapsamında olduğu anlaşılmaktadır. Biga sancağı ve yöresinde -Ayvalık ve yakın adalarda- silah başta olmak üzere zahire ve diğer malların kaçakçılığı yapılmıştır. Kaçakçılığın önlenmesi adına sahilde güvenliği sağlayacak bir gözetleme vapuru 1909 yılı Kasım ayında bölgede görevlendirilmiştir. Bu vapur esas olarak Midilli ve Ayvalık sahillerini gözlem altına alarak buralardan Biga yöresine silah kaçakçılığı engellenmeye çalışılmıştır. Bunların dışında tütün kaçakçılığı da yapılmıştır. Yaptırım olarak kaçakçılık yapan kişiler başka yere sürülmüşlerdir yani *kalebend* cezası uygulanmıştır. Bu kapsamda 1900 yılı Nisan ayında tütün kaçakçılığından yakalanan bazı kişilerin çeşitli vilayetlere sürüldüğü belirtilmektedir (Öztürk, 2016, s. 220).

Yukarıda anlatılanlardan Mondros Mütarekesi öncesi dönemde Osmanlı toplumunda tütün kullanımının ve üretiminin yaygın olduğu hatta tütün kaçakçılığının kurumsal bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Bu tespit dönemin Biga sancağı için de geçerli olmuştur. Böylece önemli bir tespit, Osmanlı ülkesinde tütün kaçakçılığının Reji Şirketinin kuruluşundan çok önce kurumsal bir hâle geldiğidir.

Var Olmak Romanı: Mondros Mütarekesi Sonrası Osmanlı Tütün Tarihi Kurgusu

Şinasi İlhan Tarus (1907-1967), 6 yaşına kadar Tekirdağ'da yaşamış, sonrasında ise reji müdürü olan babasının tayini dolayısıyla çocukluğunun geri kalanını Biga'da geçirmiştir (Arslan, 2005, s. 4). Babasının işinden dolayı Anadolu'nun birçok yerini dolaşmıştır (Arslan, 2005, s. 5). Eserlerinde kurguladığı mekânların, babasının işi nedeniyle görev yaptığı şehirlerden alındığı belirtilmektedir (Arslan, 2005, s. 8).

Şinasi İlhan Tarus'un 1957 yılında yayımlanan *Var Olmak* adlı romanında İstanbul ve Çanakkale'nin işgal altında olduğu Mondros Mütarekesi sonrası 1919-1922 döneminde Biga sancağında esas olarak tütün faaliyetlerinden geçinen insanlar ile Kuvayımillîye'nin oluşumu hikâye edilmiştir (Aliş, 2007, s. 251).

Bu alt bölümde *Var Olmak* romanı üzerinden Osmanlı tütün sektörü ve Reji Şirketi incelenecektir. Bu kapsamda karşılaştırmalı yöntem ve kaynak tarama yöntemi kullanılarak romanda Osmanlı tütün sektörü ve Reji

Şirketi'ne ilişkin olduğunu kabul ettiğimiz iktisat tarihi anlatısı parça parça ortaya koyulup iktisat tarihi literatürü başta olmak üzere konu üzerine literatürde yapılmış çalışmalarda belirtilen düşüncelerle karşılaştırılarak sonrasında bütünsel bir şekilde değerlendirilecek ve bazı tespitlerde bulunulacaktır.

Reji Şirketi, Osmanlı tütün ihracatı konusunda imtiyaz sahibi olmamıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 67; Dıġırođlu, 2007, s. 35). Başka bir deyişle hem Reji Şirketi hem de yerli ve yabancı tuc̄carlar Osmanlı ülkesinden tütün ihracatı yapabilmislerdir. Romanda Biga yöresinin önemli bir tütün üretim merkezi olduğu, tütününün kaliteli olmasına bağlı olarak ihracat da yapıldığı ve bu bağlamda yabancı tuc̄carların tütün hasat mevsiminde şehre doluştuğu betimlenmektedir:

Mevsimi geldi mi, kasabanın denizi yelkenlilerle, motorlu gemilerle dolardı. Kerli ferli yabancılar, lâhana dolması kalınlığında purolarını tüttürerek, sokaklarda dolaşmağa, başlardı. İngiliz lordlarının, Amerikan milyonerlerinin aradığı tütün Karabiga topraklarında yeşerirdi çünkü... Altın torbaları gürül gürül akardı iskeleye... O, dünyaları satın alacak kırattaki şapkalılar, vızır vızır dolaşırlardı depoları, dükkânları... Önleri sıra Ermeni, Rum simsarlar... Ceplerinde çek defterleri... (Tarus, 2009, s. 10).

Reji Şirketi taşra örgütlenmesinin büyüklüğü, üretim yapılan yörenin üretim yoğunluğuna bağlı olarak şekillenmiştir (Dıġırođlu, 2007, s. 48-9). Bu durum romanda da betimlenmiştir:

... Reji Müdürü, tütün varlığının, tütün zenginliğinin tek başına hâkimi, sahibiydi. Kasabada olsun, köylüklerde olsun; tütünle uzaktan veya yakından ilgisi olmayan tek insan akla gelemezdi Biga'da... Çay kenarına doğru inen caddede, iki kat üzerine ahşap, beyaz boyalı dairesinde, sekiz on kadar memuru, alt kat koğuşlarda barınan kırk kadar kolcusu ile reji müdürü, hemen hemen tek kuvvetiydi şehrin ... (Tarus, 2009, s. 19-20).

Bu betimlemede kırk kadar kolcu personelin bulunduğuna yer verilmesi aynı zamanda Biga yöresinde tütün kaçakçılığı yapıldığı anlamına da gelmektedir. Nitekim romanda eşkiya Kara Hasan'ın tütün kaçakçılığı (*ayıngacılık*) yaptığı ifade edilmiştir (Tarus, 2009, s. 37). Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus Reji Şirketi'nin ülke genelinde örgütlenmiş olsa da tütün kaçakçılığını ortadan kaldıramıyor olmasıdır. Romanda bu durumu ticaretin yoğun olduğu görece büyük yerleşimlerden biri olan Çan örneğinde görebilmekteyiz. Dahası romanda Çan örneğinde yapılan betimlemede eşkiyanın durumu, tütünün toplumun tüketim maddeleri arasında yer aldığını göstermektedir:

-Tütünümüz de kalmadı ağa...-Ne demek? Rejiden alsana... Paran yok mu?-Var ya, Dimetoka memuru vermez tütün bize...-Dükkânlardan alsana?-On paketten fazla vermiyorlar. Bize yevmiye altmış paket lâzım.-O kadar da fosurtmasın deyyuslar... Fırsat düştü diye keyfe dalacak değiliz...-Çok değil be ağam... Yevmiye bir paket dörtlük içerler...Onu da vermezsek?-Buradan da vermezler...-Acap derim, Çan taraşlarına birini salsak, ayıngacılarla alış veriş etsek...-Deli misin sen kel? Kolcular kuş uçurtmuyorlar...-...Dimetoka'da bir tanesi yok.-E, oralardan bulamaz mısınız tütünü?-Korkar millet be ağa...Müdürün korkusu bekler dağları be paşam...-Çan'da korkmazlar mı ki?-İşlektir oraları...Acardırlar...Paraya da düşkündürler...Uğraştırırlar Rejiyi, senelerdir...Buluruz gibime gelir... (Tarus, 2009, s. 100-1).

Esasında Reji Şirketi döneminde tütün kaçakçılığını, devletin istediği takdirde üstesinden gelebileceği bir olgu olarak değerlendirmek mümkündür. Devletin bu olguya iaşe ilkesi çerçevesinde baktığı anlaşılmaktadır. Öyle ki devlet tarafından kaçakçılık şeklinde de olsa halkın iaşesinin teminine daha çok önem verildiği görülmektedir (Dıġırođlu, 2007, s. 105). Burada belirtilen iaşe ilkesi, Osmanlı Devleti'nde geçerli üç iktisadi zihniyet ilkesinden biridir. M. Genç kapitalizm öncesi bir iktisadi yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde bazı iktisadi zihniyet ilkeleri bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunlar iaşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleridir. İaşe ilkesi "iktisadi faaliyetlerde tüketiciye öncelik verilerek üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması", gelenekçilik ilkesi "iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel kuralların gözetilmesi" ve fiskalizm ilkesi "iktisadi faaliyetlerde devlet gelirlerinin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi" olarak ifade edilebilir (Genç, 2012; Bozpınar, 2020, s. 129).

Var Olmak, savaş ortak paydası altında bireysel ve toplumsal çıkarların irdelendiği Kurtuluş Savaşı konusunda yazılmış bir romandır. Romanın başkişisi Hamdi Bey ülkenin bağımsızlığı için mücadele ederken kişisel zaaflarına zaman zaman yenik düşer (Arslan, 2005, s. 48). Bağımsızlık mücadelesi uğrunda iken kişisel zaaflarının da mevcut olması bir reji müdürü kişiliğiyle bağdaşmaz. Prensip olarak Reji Şirketi kapitalist bir ruha sahiptir. Bu ruh personelini de kapsamıştır. Rüşvet konusundaki Reji Müdürü Hamdi Bey'in sergilediği şu tutum söz konusu kapitalist ruhu ifade etmektedir:

... tek kelimededen ibaret cevaplar verirdi. Bu kelimenin yanına bir ikincisinin katılmayacağını veya bu kelimenin tam tersine değil de, tıpkısı mânada başka bir kelimeye çevrilmeyeceğini hepsi bilirlerdi. Yoksa bu uğurda Arif Ağanın olsun, Yahya Beyin olsun, yapmıyacakları fedakârlık yoktu. Hamdi Beyin, ilk söylediği kelimeyi tersine çevirmek için, Hacamatlızadenin Margosyan aracılığıyla beş yüz altın teklif ettiği zaman, aldığı cevap dillere destan olmuştu: -Akılsız eşek! (Tarus, 2009, s. 21).

Reji Müdürü Hamdi Bey'in başka bazı özellikleri temelinde de Reji Şirketi'nin yine dejenere olmuş Osmanlı yönetiminden olumlu anlamda farklılaştığı yani personeline dolgun ücret verdiği gibi liyakata önem verip kariyer imkânı sağladığı anlaşılmaktadır: “Hamdi Bey, yetmiş iki meci diye aylık alırdı...hamamcının evi denilen şöhretli bir binada otururdu. Beş meci diye ev kirası, Biga'da, o zamanda pek görülmuş şey değildi. ... Hamdi Bey Biga'ya Tekirdağ'dan gelmişti. Orada rejinin avukatı imiş.” (Tarus, 2009, s. 22-3).

Diğer taraftan şirketin gerektirdiği misyonun yanında ülke bağımsızlığı uğrunda gizli den mücadele etmesi yönüyle Hamdi Bey, Reji Şirketi gerçekliğiyle örtüşmez. Romanda Hamdi Bey'in ne derece kapitalist bir girişimci anlamında işine önem verdiği, Mondros Mütarekesi sonrası Çanakkale ve İstanbul'un işgali sonrası dönemde ahalinin kasaba meydanında toplanıp radyo haberlerini dinlerken Hamdi Bey'in de ahaliye katılmasının inanılmazlığı ile betimlenmiştir:

... Siyah redingotu, aşağı sarkmış pos bıyıkları ile, Reji Müdürü Hamdi Bey de vardı. Hamdi Beyin böyle halk arasına girmesi, onlarla aynı şeyleri merak edip aynı şeyleri düşünmesi, aynı duygularla duygulanması, kasabanın alışmadığı, görmediği bir şeydi. Hemen hemen inanılmaz bir şey... (Tarus, 2009, s. 19).

Reji Müdürü Hamdi Bey'in işin gerektirdiği kadarıyla sınırlı olmak üzere insanlarla ilişki kurduğuna dair bazı betimlemeler de Reji Şirketi'nin yönetim anlayışının kapitalist bir tarzda olduğunu göstermektedir: “Kaymakam, hangi kaymakam olursa olsun, Hamdi Beyin yanına, pek öyle sık giremezdi. Oysaki kibar bir adamdı. Kolculara bile ‘siz...zatiâliniz...’ diye söz ederdi. ... Kasabanın ileri gelen tütüncüleri... müdürün odasına girip dertlerini anlatmak için, bitişikte oturan muhasebeci Margosyan Efendinin yanında saatlerce beklesirlerdi” (Tarus, 2009, s. 20). Bununla birlikte aşağıda anlatılacağı üzere Reji Şirketi kaynaklarının Kuvayimilliyeye ihtiyaçları yolunda kullanıldığı ve ilerleyen süreçte şirketin yeni kurulan Büyük Millet Meclisi (B.M.M.) Hükümeti'ne bağlandığı anlaşılmaktadır. Böylece Tarus'un Reji Şirketi ile örtüşmeyen Hamdi Bey'in Kuvayimilliyeci yönünün tarihsel gerçeklikle örtüştüğü görülmektedir.

Romanda, tütün kaçakçılığın sebepleriyle ilgili olarak herhangi bir kurgusal açıklama yapılmamıştır. Tarihsel olarak eldeki bulgulara göre tütün kaçakçılığı kısaca devletin sektörü vergilemesinden kaynaklanmıştır. İktisat tarihi literatüründe Doğruel ve Doğruel (2000), Yılmaz (2005) ve Dığıroğlu (2007) bu yönde değerlendirmelerde bulunurken, Quataert (1987) ise kaçakçılığı neredeyse toplumun bir yurtsever tepkisi olarak kabul etmektedir.

Diğer taraftan literatürde tersi değerlendirmelerin de yapıldığı görülmektedir. Quataert (1987, s. 27-8)'a göre halk ve Osmanlı yönetimi Reji Şirketi'ne karşı kesinlikle olumsuz tutum sergilemiştir. Öyle ki birçok kimse tarafından Reji Şirketi'nin varlığına ve uygulamalarına etkin bir şekilde direnilmesi ve mümkünse ortadan kaldırılması gerektiğine inanılmıştır. Bu kapsamda birçok kimse Reji Şirketi'ne karşı olumsuz tutumunu göstermek üzere ya tütün kaçakçılığı yapmış ya da bu tür faaliyetlere göz yummuştur. Osmanlı yönetimi mevcut yetkilerini kullanmak yoluyla uyruklarını yabancı bir şirketin yetkisi altına sokan anlaşmaların uygulanmasına engeller çıkardığı gibi tütün kaçakçılığıyla mücadele edilmesi noktasında Reji Şirketi ile tam bir iş birliği yapmamıştır. Böylece devlet, Reji Şirketi'ne karşı bir direniş telakki ettiği tütün kaçakçılığına göz yummuş ve tütün kaçakçılığı II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yönetim değişikliğine kadar genişlemeye devam etmiştir. Dığıroğlu (2007, s. 105)'nun da belirttiği üzere Osmanlı ülkesinde Reji Şirketi öncesi dönemde de tütün kaçaklığının mevcut olduğu dikkate alındığında Quataert (1987)'in “tütün kaçakçılığının toplumsal bir protesto”yu ifade ettiği iddiasına ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Bu konuda daha önce anlatılan Biga tarihi de bu tespitimizi doğrulanmaktadır.

Kurtuluş Savaşı döneminde Reji Şirketi'nin Milli Mücadele'den yana olduğu anlaşılmaktadır. Ankara Hükümeti ile Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Ankara temsilcisi Ali Cevat Bey arasında yapılan görüşmenin sonucunda 28 Şubat 1920 tarihli ve 103 sayılı Muvazene-i Umumiye Kanununun 22. maddesinde “Reji İdaresi, B.M.M. Hükümetinin egemen olduğu yerlerdeki idare ve teşkilatına zarar vermemek şartıyla çalışmalarını sürdürür” şeklinde düzenleme yapılmıştır. Buna dayanılarak Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal tarafından gönderilen 18 Mart 1920 tarihli şifre telgrafta Reji İdaresi'nin mevcutlarının da en büyük mülkiye ve maliye memurlarına bildirilmesi ve İstanbul'a para gönderilmemesi istenilmiştir (Ünal, 2007, s. 30). Bu kapsamda Osmanlı Bankası, Reji Şirketi'nin şubelerinin hesaplarını bloke etmiştir (Öztürk, 2007, s. 110). Savaş sonrasında hesaplaşmak üzere, vergiler Ankara Hükümeti'ne verilmiş, buna karşılık Reji Şirketi'nin varlığı kabul edilmiştir ve şirket eskiden olduğu gibi faaliyetine devam etmiştir (Ünal, 2007, s. 30). Burada belirtilmesi gereken önemli

bir husus TBMM Hükümeti'nin 1920 yılından itibaren Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni ve Reji Şirketi'ni kendi bütçesi kapsamına alarak neredeyse birer devlet kurumu hâline getirdiğidir. Bundan böyle Düyun-ı Umumiye İdaresi kendisine tahsis edilmiş geliri TBMM Hükümeti adına toplar, her türlü gideri genel bütçeden karşılabilir duruma gelmiştir:

Reji İdaresi de, 1920 Muvâzene-i Umûmiye Kanunu ile Maliye Vekâletine bağlı olarak faaliyet göstermeye başlamıştı. Buna paralel olarak Reji, 1921 yılı başından itibaren, Maliye Vekâletinin sorumluluk ve denetimi altında bir Müdüriyet-i Umûmiyeye dönüştürülmüştü. Bu yapılanmadan sonra, elde ettiği gelirleri adı geçen vekâlete teslim etmiş; buna karşılık, tüm giderleri aynı vekâlet tarafından karşılanmıştı. 1338 Senesi Birinci Avans Kanunu ile 1922 malî yılı başından itibaren Rejinin mülhak bütçeyle yönetilmesi kararlaştırılmıştı. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, Reji personelinin maaş ve masrafları da diğer kamu personeli için geçerli genel mevzuata uygun olarak ödenecekti ... (Öztürk, 2007, s. 112).

Bu arada barış sağlanıncaya kadar her türlü dış borç ödemesi durdurulmuştur (Öztürk, 2007, s. 111). Romanda benzeri bir durumu Hamdi Bey'in Kuvayimilliyeye oluşumu için çaba göstermesinde buluyoruz. Şöyle ki hem şirket gelirlerini bu yönde kullanmış hem de şirket kolcu gücünü Kuvayimilliyeye dâhil etmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında başlayan dış borçlanma serüveni devletin iflasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin tekrar borçlarını ödeyebilir duruma gelmesi için bütün gelirlerinin de bulunduğu bazı devlet gelirlerini yönetmek üzere alacaklıların temsilcilerinden oluşan Düyun-ı Umumiye İdaresi 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'yle kurulmuştur. Osmanlı bütün gelirlerinin yönetimi iki yıl sonra kurulan Reji Şirketi'ne devredilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı tütün sektörü ve Reji Şirketi, Şinasi İlhan Tarus'un 1957 yılında yayımlanan *Var Olmak* romanında iktisat tarihi özelinde belirtilen görüşlerle sınırlı olarak teorik düzeyde karşılaştırmalı yöntem ve kaynak tarama yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

Çalışmada elde edilen temel sonuç, iktisat tarihi literatüründe konuyla ilgili genel kabullere roman kurgusunda yer verildiğidir. Şöyle ki romanda Reji Şirketi'nin kapitalist niteliği genel olarak romanın başkışisi Reji Müdürü Hamdi Bey üzerinden görülebilmektedir. Kapitalist bir meslek ahlakı, kapitalist bir liyakata dayalı mesleki kariyer ilerlemesi, Biga kazasındaki Reji Şirketi müdürlüğünün kapitalist bir örgütlenme anlayışıyla ve dejenere olmuş Osmanlı bürokrasinin tersine etkin bir şekilde faaliyet göstermesi. Başka bir sonuç şudur ki, tütün kaçakçılığı konusunda Reji Şirketi devletten destek alamamıştır. Devletin konuya bakışı iase ilkesi çerçevesinde, halkın iasesinin sağlanmasının öncelik arz ettiği noktada olmuştur. Tütün kaçakçılığıyla ilgili diğer sonuç ise, Biga sancağı örneğinden hareketle, Osmanlı ülkesinde tütün kaçakçılığının Reji Şirketi öncesi dönemde kurumsal bir nitelik kazandığıdır.

Son olarak roman kurgusunda Reji Şirketi'nin gerektirdiği misyonun yanında Kuvayimilliyeye'nin kuruluşu için gizli bir şekilde mücadele etmesi yönüyle Reji Müdürü Hamdi Bey'in, Reji Şirketi gerçekliğiyle örtüşmediği belirtilebilir. Bununla birlikte iktisat tarihi literatüründe Reji Şirketi kaynaklarının başlarda Kuvayimilliyeye ihtiyaçları yolunda kullanıldığı ve ilerleyen süreçte ise şirketin yeni kurulan TBMM Hükümeti'ne bağlandığı hususlarında mutabakat bulunduğu dikkate alındığında Reji Şirketi misyonu ile örtüşmeyen Hamdi Bey'in Kuvayimilliyeye yönünün tarihsel bir gerçeklik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen bu sonuçlara göre *Var Olmak* romanının Kurtuluş Savaşı yanında Reji Şirketi tarihinden bir kesit olarak da okunabileceği kabul edilmelidir.

KAYNAKLAR

Aliş, Ş. (2007). Edebiyatımızda tütün ekicileri ve tütün işçileri. İçinde *Tütün Kitabı* (2. baskı). E. G. Naskali (Ed.). Kitabevi, 249-276.

Altun, M. (1995). *Osmanlı tütün tekeli: Memalik-i Osmaniye duhanları müşterek'ül-menfaa reji idaresi* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi].

Arslan, F. (2005). *İlhan Tarus: İnsan ve eser* [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi].

Blaisdell, DC (2008). *Düyun-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa mali denetimi* (3. baskı). (Çev. A. İ. Dalgıç). Nesnel Yayınları.

- Bozpinar, C. (2020). Weberyan subjektif rasyonalite: Osmanlı iktisadi zihniyeti. *Efil Journal*, 3 (9), 126-145.
- Dığıroğlu, F. (2007). *Memalik-i Osmaniye duhanları müşterekü'l menfaa reji şirketi Trabzon reji idaresi: 1883-1914*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Doğruel, F. ve Doğruel, AS (Eds.). (2000). *Osmanlı'dan günümüze TEKEL*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Genç, M. (2012). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat. 45-69.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. Yordam Kitap.
- Noviçev, AD (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeleştirilmesi*. (Çev. N. Dinçer). Onur Yayınları.
- Öztürk, C. (2007). Millî Mücadele döneminde reji sorunu. İçinde *Tütün Kitabı* (2. baskı). E. G. Naskali (Ed.). Kitabevi. 107-118.
- Öztürk, İ. (2016). Biga Sancağı'nda XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında asayiş bozukluğu. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5 (14), 207-222.
- Quataert, D. (1987). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa iktisadi yayılımı ve direniş: 1881-1908*. (Çev. S. Tekay). Yurt Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım: 1876-1908*. (Çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ramber, L. (1976). *Gizli notlar*. N. A. Banoğlu (Ed.). Tercüman Gazetesi.
- Tarus, İ. (2009). *Var olmak*. Kavis Kitap.
- Ünal, M. (2007). Tütünün dört yüz yılı. İçinde *Tütün Kitabı* (2. baskı). E. G. Naskali (Ed.). Kitabevi. 17-33.
- Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün: Sosyal, siyasi ve ekonomik tahlili-1600-1883* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].